

הארות לנקודות יהודיות בכרוניקה של אבן נאצר

יהודה רצהבי

מבוא

היסטוריונים ערביים, בחיבוריהם על תימן, לא הקדישו תשומת לב למאורעות שהתרחשו בקרב המיעוט היהודי שישב שם, וההיסטוריה של יהודי תימן מיוסדת על כרוניקות, שנכתבו בידי יהודים. פעמים שרשימות אלו מאירות, ואף יותר ממקורות ערביים מאורעות כלליים שאירעו בתימן. לפיכך הכרוניקה שנכתבה בערבית בידי המוסלמי אחמד בן נאצר, המספרת בהתעוררות המשיחית בקרב יהודי תימן במאה ה-17, בעקבות תנועת שבתאי צבי, היא תעודה יחידה במינה, בעלת חשיבות לאין ערוך. התעודה נכתבה בידי אדם, שהיו לו מהלכים בחצרות השליטים וגדולי המדינה, ומצטיינת בנאמנות ובדייקנות — לכך משנאת ישראל המפעפעת מעטו של הכותב בהזכירו את היהודים. מעלתה הגדולה נעוצה בהארת תפקידו של השלטון הערבי בפרשה הנדונה, עניין שלא הואר במידה מספקת במקורות היהודיים. לעומת זאת, חסרונה טמון בכך, שהכותב לא התמצא בהליכות דת של היהודים, ואנסה להאיר כאן נקודות יהודיות סתומות בתעודה זו. ההערות סדורות בסדר הדברים בכרוניקה.

א. שופרו של משיח

הכרזת היהודים, שביום מסוים ישמעו 'שוכני תבל כולם קול' ¹ — הקול הוא שופרו של משיח, כמאמר הכתוב: 'כל יושבי תבל ושוכני ארץ כנשוא נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו' (ישעיה יח:ג), והוא אות לגויים לשלח את היהודים לארצם. השווה פירוש רד"ק: 'וכן יתקע בשופר וישמעו הקול למרחוק ויבאו. כן יקבצו בני ישראל אל ארצם מפה ומפה בעת הישועה. וכן הגויים יביאו אותם ויקבצו אותם'. באפוקליפסה תימנית ² מפורש הקול במלים אלה: 'ויצא קול מן השמים. ומה הוא הקול? היום אם

פירוש ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: אבן נאצר, עמ' 4, 163; סדן, עמ' 122.

2 ראה: רצהבי, עמ' שיא.

בקולו תשמעו (תהלים צה:ז). והקול יוצא בכל ארץ התימן שיכנסו אל ארץ-ישראל, דרך אניה בלב ים' (משלי ל:יט).

ב. הכרוניקה והאפוקליפסות התימניות

לפי טענת היהודים, יעבור השלטון בבוא הקץ, מיד המוסלמים — לידם, והם עתידים למשול בצנעא ובאזוריה.³ גם באפוקליפסה התימנית האמורה נזכרת צנעא כעיר, שהעלילות מתרחשות בה, והיהודים נקבצים לתוכה.⁴ בקטע אמור במפורש, שבני ישראל ייתבקשו אל תנעם וצנעא, וייכנסו תחת מרותם נגידי ארץ התימן.⁵ טענות יהודי תימן ופעולותיהם עולות בקנה אחד עם החזונות באפוקליפסות התימניות. הדרוויש (דמות המשיח) תובע מן הסולטאן בתורכיה את חלקו בשלטון, שניתן לו מאת האלוהים. לאחר שעשה מופתים, הסולטאן מסכים לתת לו מחצית השלטון, אך הדרוויש מסרב ואומר שעדיין לא הגיעה השעה שייטול את חלקו. גם בחזון התימני סך הסולטאן את הדרוויש ומלבישו מעיל פאר — בדומה לשבתאי צבי, שציווה על נתן העזתי ללכת לרומא כדי לערוך שם טקס מאגי להפלת האפיפיור. בדומה לכינוי בכרוניקה,⁶ גם כאן מכונים היהודים בכינוי הגנאי 'בני אלמיתה' (בני מוות) בשל חולשתם ופחדנותם.⁷ אגב, כינוי זה עדיין הילך בארץ-ישראל במאה שלנו, עד מאורעות תרפ"ט, ופסק כשהיהודים גילו את כוחם וגבורתם.

ג. אלאקטע וקטיעי כינויו של ר' סלימאן ג'מאל

'אלאקטע', כשם משפחה, הוא כינוי למום גופני ('אפּעל' — משקל של בעלי מומין). 'אקטע' בערבית, הוראתו גידם, פְּרוּת־יָד. כינוי זה הודבק למשפחה על שום שאחד מאבותיה היה כרות־יָד. אין להטיל ספק בשם זה, שכן הוא מופיע הן אצל אבן נאצר והן אצל המעתיק סעדיה הלוי (מקורות עבריים אחרים מתעלמים מן הכינוי אקטע, שהוא כינוי דופי, ומסתפקים בשם סלימאן ג'מאל). לאחר הוצאתו להורג של ר' סלימאן, הוחלף כינויו, 'אקטע', המוגבל לאבר כרות בגוף, ל'קטיעי' — המציין כריתת הראש (קטע אלראס). קטיעי, כשם משפחה, מופיע במקורות התימניים רק משנת 1679, שתיים־עשרה שנה לאחר הוצאתו להורג של סלימאן ג'מאל. טובי⁸

3 ראה: אבן נאצר, עמ' 11, 165; סדן, עמ' 124.

4 ראה: רצהבי, עמ' שב, שז.

5 ראה: רצהבי, עמ' שד.

6 ראה: אבן נאצר, עמ' 14, 168; סדן, עמ' 126.

7 ראה: רצהבי, עמ' שב.

8 ראה: טובי, עמ' 108, הערה 96.

מפקפק בקביעה שהכינוי הוא עובדה היסטורית — כלומר שר' סלימאן כונה כך בעקבות ההוצאה להורג — ומנסה לערער את המסורת המהלכת, שמקורה בר' אברהם נדאף. לעניות דעתי יש להניח את המסורת כהווייתה. בכינוי דומה נתכנה בתלמוד קטיעה בר שלום (עבודה זרה י' ב:).

ד. דמותו ועלילתו של ר' סלימאן

לפי תיאורו של ר' סעדיה הלוי, עד ראייה למאורעות, היה ר' סלימאן אלג'מאל תלמיד חכם, גדול בתורה ובהלכה, באגדה ובקבלה וביותר בקבלה ונעשה לו דבר גדול.⁹ מקובל גדול היה, אחוז אקסטאזה משיחית, ו'הדבר הגדול' שאירע לו היה כנראה, כפי ששיער טובי,¹⁰ התגלות משיחית, בחזון או בחלום. מעשיו נסתרו ונפלאו גם מאחי היהודים, כפי שמעיד עליו סעדיה הלוי: 'ולא ידענו עד היום מה היה בלבו'.¹¹ גם אבן נאצר¹² מגדיר את הפרשה כאחד המאורעות מעוררי הפליאה. לפני שעלה אל השליט, בכה ר' סלימאן בבית־הכנסת, לעיני כל הקהל, 'בכיה גדולה, והיה אומר: אשריכם ישראל מה צפון לכם' (שם). לפי תיאור זה היה ר' סלימאן איש חזון נרגש, הדבק באמונתו המשיחית, והדבר מסייע לנו להבין על שום מה הסכים לשמש כגיבור העלילה המשיחית ולסכן את עצמו. כשהתייצב לפני המלך לא היה במחיצתו איש מן היהודים, ולכן אין אנו יודעים מה הדברים שהשמיע באוזניו. סעדיה הלוי מספר,¹³ מפי המלך, שסלימאן קרא על עצמו את הפסוק 'בחנני ה' ונסני' (תהלים כו: ב). קשה להבין, כיצד קלט המלך פסוק עברי מתהלים מפי ר' סלימאן, וכיצד הסתננה ידיעה זו ליהודים. יש להניח שר' סלימאן קרא את הפסוק בתרגומו הערבי של ר' סעדיה, המקובל בתימן; ואפשר שהפסוק היה מורגל בפיו, והוא השמיעו בהזדמנויות אחרות, גם במחנה ישראל. את כוונותיו של ר' סלימאן בהשמעת פסוק זה מאיר המדרש: "נסני" — כאברהם, דכתיב "והאלוקים ניסה את אברהם" (בראשית כב: א) ועמד בנסיונותיו; "נסני" — כיצחק. שנתנסה על גבי המזבח ועמד.¹⁴ מכאן שר' סלימאן הועיד עצמו בהכרה מלאה להיות קורבן עקדה של כלל הציבור.

אבן נאצר מספר, שהיהודים נישאוהו למעלה רמה וראו בו נביא; בבית־הכנסת חלקו לו כבוד וקיבלו את ברכותיו. על שליחותו אל האמאם הסכימו היהודים פה אחד בכינוס שקיימו בבית־הכנסת. אשר לתאריך הכינוס — חלוקות הדעות: אבן נאצר קובע שהכינוס חל בשבת, ואילו לפי הכרוניקה של סעדיה הלוי, שנכתבה

9 ראה: טובי, עמ' 123.

10 ראה: טובי, עמ' 103.

11 ראה: טובי, עמ' 123.

12 ראה: אבן נאצר, עמ' 5, 161; סדן, עמ' 119.

13 ראה: טובי, עמ' 123.

14 מדרש תהלים על הכתוב.

בעיצומם של המאורעות ונחשבת למהימנה ביותר, חל הכינוס בחול-המועד פסח,¹⁵ ונראים דבריו: לפי שבשבתות ובחגים מסתגרים היהודים במשכנותיהם ומתרחקים מן הגויים, בשל קדושת היום, וקשה להניח שיהודים יפגמו בקדושת השבת ויעלו ביוזמתם לארמון השליט. בחולו של מועד שובתים היהודים ממלאכה, ובשעות הבוקר מתכנסים הם בבתי-כנסיות ללימוד תורה. כיוון שהיהודים שבתו ממלאכה ונתקבצו בבתי-כנסיות, דימה אבן נאצר בטעות כי היתה זו שבת. בית-הכנסת שימש בתימן גם כמרכז לפעילות חברתית וציבורית, והדבר מסביר את כינוס האספה בבית-הכנסת. אבן נאצר מספר שר' סלימאן גילח שער ראשו ונטל את צפורניו. לפי ההלכה אסורה תגלחת ונטילת צפורניים בחול המועד, והכותב התכוון לתגלחת ונטילת הצפורניים של ר' סלימאן בערב החג — ככל היהודים. אגב, לפי מסורת ישראל,¹⁶ מלך מסתפר בכל יום.

טקס משיחתו של ר' סלימאן בשמן בבית-הכנסת והלבשתו בגדי יקר נובעים מבחירתו, בהסכמה כללית, כנציג היהודים לפני המלכות; ומן האמונה, שהוא עתיד לחזור אליהם באותו יום כשליט על המדינה ועל המוסלמים.

משיחה בשמן היא פעולה סמלית לעולה לשלטון, והיא נזכרת רבות במקרא בהמלכת מלכים; בתלמוד (ירושלמי, שקלים ו) המלך טעון משיחה בתחילה. הוא הדין בלבוש יקר ובעדיים. לפי הפרשנות המסורתית, פרק טז ביחזקאל סובב על כנסת ישראל, ובו נאמר, בין השאר: 'ותעדי זהב וכסף ומלבושך שש ומשי ורקמה [...] ותיפי במאד מאד ותצלחי למלוכה'.¹⁷ תרגום יונתן: "'ותצלחי למלוכה" — ושליתתון בכל מלכותא' [ושלתם על כל הממלכות]. ופירש הרד"ק: 'ואני גם כן הייתי משליט אותך על הגוים לא בכוחך ועוצם ידך'. על מלך המשיח אומר המדרש: 'באותה שעה מלביש הקב"ה למשיח עטרה וישים כובע ישועה בראשו, ויתן עליו זיו והדר ויעטרהו בגדי כבוד'.¹⁸ ובמאמר אחר: 'הלבוש שעתיד [הקב"ה] להלביש למשיח יהיה הולך ומבהיק מסוף העולם ועד סופו'.¹⁹

קהל גדול, בכבוד מלכים, ליווה את ר' סלימאן עם יציאתו לארמון המלך, אך הוא פחת והלך עד שנתורו עמו שניים בלבד, שהאטו צעדיהם בלכתם אחריו, ולבסוף התחמקו ונמלטו לבית-הכנסת. לעומתם, כמי שמאמין בצדקת דרכו, צעד ר' סלימאן בטוחות, ללא פחד, לעבר בנו של אמיר המאמינים, שעסק אותה שעה בשמיעת תלונות הציבור. הדברים שהשמיע לפניו נאמרו ארמית, כעדות אבן נאצר, ועניינם היה: 'רד מכסאך. שלטונכם הגיע לקצו והוא עובר לידניו'. אין הכרח לומר שאבן נאצר טעה כשקבע שר' סלימאן דיבר ארמית, בניגוד למקורות אחרים המספרים כי

15 ראה: טובי, עמ' 123.

16 ראה: תענית יז:א.

17 ראה: יחזקאל טז:יג.

18 ראה: איזנשטיין, עמ' 393 (פרקי משיח).

19 פסיקתא דרב כהנא, כב.

דיבר עברית, שהרי ייתכן שבמכוון השתמש ר' סלימאן, המקובל, בלשון הארמית, שהיא לשון הזוהר וספר דניאל, העוסק בקץ הגאולה.

מתמיהה תקיפותו ותעוזתו של ר' סלימאן, שכאיש חסות (ד'מי) תבע במפגיע את השלטון ליהודים. כתלמיד חכם ידע ודאי את עמדת חז"ל, שהתנגדו נמרצות לצעד מעין זה. בתלמוד דרשו את הכתוב: "השבעתי אתכם בנות ירושלים" (שיר השירים ב:ז) שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם,²⁰ וכן הוא במדרש שיר השירים רבה.²¹ אולם יש לזכור, שבפעולותיו של ר' סלימאן ובצעדיו הנחתה אותו אמונתו הבלתי-מעוררת, שאכן הגיעה שעת הקץ, ומעשיו תאמו מאמרים אחרים בספרות חכמים. הרי ארבעה מהם: 'לשעבר היתה מלכות ישראל. כיון שחטאו ניטלה המלכות מהם וניתנה לאומות העולם. כשישראל עושין תשובה הקב"ה נוטלה מאומות העולם ומחזירה לישראל';²² 'כשיבוא המשיח אז המלכות פוסקות מן העולם';²³ "הגמון אחד שאל לרבן גמליאל: מי תופס המלכות אחרינו?" הביא נייר חלק וכתב עליו "ואחרי כן יצא אחיו" (בראשית כה:כו).²⁴ רב האי גאון, בתשובתו על עניין הישועה, אמר שלימות המשיח יקחו ישראל את המלכות מיד אדום כדרך שאֵלָה לקחה מיד אשור, וכשם שאשור לקחו את המלוכה מיד הקינים.²⁵

אכן נאצר מתאר את ר' סלימאן המוצא להורג כשראשו מורכן, עיניו מושפלות, שפתיו דובבות והוא אינו מסתכל לצדדין.²⁶ תנועות אלו הולמות אדם במצבו, לבד מ'שפתיו דובבות': מה היה סוד לחשו של ר' סלימאן ברגעי חייו האחרונים? הווי אומר: וידוי. שכך שנינו: 'היה רחוק מבית הסקילה כעשר אמות, ואמרים לו: התודה, שכן דרך המומתין מתודין. שכל המתודה יש לו חלק לעולם הבא'.²⁷

פרשה זו היא אפופיאה של גבורה, ואינה חסרה כי אם סופר בעל שאר רוח, שייטול עטו ויהפכנה ליצירה ספרותית — רומן, מחזה או שיר עלילה. וכבר שילב מקצתה הסופר דוד שמעוני בבלדה שלו 'לקט'.

נספח

בימי עלומי נהגתי לשבת עם זקני העדה ולרשום מפייהם כל ששמעו על מאורעות היסטוריים, שאירעו בתימן. לאחר שכתבתי את הרשימה לחוברת זו, נפלה לידי באקראי מחברת מרשימותי משנת 1938, ומצאתי בה קטע הנוגע לפרשה ההיסטורית

20	ראה: כתובות קיא:א.	24	ראה: בראשית רבה סג:ו, ט.
21	ראה: שיר השירים רבה ב:יח.	25	ראה: איזנשטיין, עמ' 393.
22	ראה: אסתר רבה א:יג.	26	ראה: אבן נאצר, עמ' 9-10, 167.
23	ראה: מדרש זוטא, שיר השירים א.	27	ראה: משנה סנהדרין ו:ב.

של סלימאן ג'מאל אלאקטע, והרי לשונה: סח לי ר' חיים חיבי²⁸ משמו של מרי אברהם צאלח,²⁹ שכך היה סופו של מרי יחיא אלבשירי: 'הוא האמין שהגאולה עתידה לבוא באחת השבתות, והיה מודיע לקהל על השבת שבה עתידה המלוכה לחזור לישראל.³⁰ הגיעה אותה שבת ולא באה הגאולה. בכוקרה של אותה שבת נכנס לארמון האמאם ואמר לו: הגיעה שעתך לירד מכסא המלוכה ולמסור השלטון לידינו. אמר לו האמאם: מה אתה מדבר, הרי יהודי ד'מי [בן חסות] אתה, וכיצד תקבל את המלוכה מידי? אמר לו: כך הדבר! אמר לו: חזור לכאן אחר הצהרים. הוא יצא כשמגמת פניו לבאב אלחלקה.³¹ שילח בו המלך חץ והמיתו.

מסורת זו, שהתגלגלה מפה לפה למעלה ממאתיים שנה, מלמדת הרבה. ראשית כל, היא מאששת דבריו של אבן נאצר בשתי נקודות: במועד הביקור אצל השליט בשבת, ובחילופי הדברים שנפלו בינו לבין השליט. במקורות היהודיים המקבילים אין זכר לשיחה זו, אם משום שהיהודים לא היו עדי שמיעה לה, ואם משום שבושו להעלות טענה חסרת-היגיון ובלתי מפוכחת. כנגד זה, אופן המתתו של המקובל, שהיתה בפרהסיה וגלויה לעין, שונה במסורת העם. יהודים לא יכלו להשלים עם מיתת השפלה של שחיטת אחד מגדולי בניהם, גרירת גוויתו ותלייתה, והפכוה למיתה מכובדת — בדרך של שליחת חץ בגבו של אדם, דרך הערמה. חילופי שמות של גבורים בעלילה — כאן יחיא אלבשירי במקום סלימאן ג'מל — רגילים באגדות עם. ניכר בין שני האישים יסוד משותף: שניהם היו גדולי תורה ומקובלים.

28 אביו של השופט אהרן חייבי, המתגורר כיום בעיר העתיקה בירושלים.

29 פרנס ודיין בקהילת צנעא. נפטר בשנת תרס"ה (1905).

30 הכוונה לשבת של חג הפסח. והדברים עולים יפה עם מסורתו של ר' אברהם נדאף, שר' סלימאן, בדרשת שבת הגדול של שנת תכ"ז (1667), הזכיר לקהל את התגלות המשיח בחודש זה.

31 כיכר בתחום צנעא המוסלמית. 'סוק אלחלקה' כיום הוא שוק לממכר דברי-סדקית.

הפניות ביבליוגראפיות

P.S. Van Köningsveld, J. Sadan, Q. Al-Samarrai, <i>Yemenite Authorities and Jewish Messianism</i> , Leiden 1990.	אבן נאצר
י"ד איזנשטיין, אוצר מדרשים, נויארק תרע"ה.	איזנשטיין
י' טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו.	טובי
י' סדן, 'הכרוניקה של אבן נאצר: טקסט חדש על תנועות משיחיות יהודיות בתימן במחצית השנייה של המאה הי"ז — רקע ותרגום', פעמים 43 (תש"ן), עמ' 111-135.	סדן
י' רצהבי, 'אפוקליפסות וחישובי קץ ביהדות תימן', מחקרי המרכז לפולקלור, א (תש"ל), עמ' רצה-שכב.	רצהבי